

AB TEMEL HAKLAR ŞARTI'NIN YATAY ETKİSİ

HORIZONTAL EFFECT OF THE CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE EU

Mustafa Tayyar KARAYİĞİT*

Makale Bilgi

Gönderi: 16/08/2021
Kabul : 15/11/2021

Anahtar Kelimeler

*AB Temel Haklar Şartı,
Yatay doğrudan etki,
Yatay dolaylı etki.*

Article Info

Received: 16/08/2021
Accepted: 15/11/2021

Keywords

*Charter of the
Fundamental Rights of the
EU,
Horizontal direct effect,
Horizontal indirect effect.*

Özet

Anayasal temel hakların yatay etkisi meselesi, temel hakların özel hukuk ilişkilerinde hak ve yükümlülüklerin kaynağını teşkil edip edemeyeceği ve kamu hukuku kaynaklı temel hakların özel hukuk ilişkilerine uygulanabilir olup olmadığı meselesi olarak sadece AB hukukuna mahsus olmayan, ulusal hukuk sistemlerinde de özel hukukun anayasallaştırılması veya temel hakların özelleştirilmesi gibi kavramlarla aşına olunan bir husustur. AB hukuku özelinde AB Temel Haklar Şartı'nın yatay etkisi bu makalede yatay doğrudan etki, yatay dolaylı etki ve pozitif yükümlülükler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu çerçevede yatay etkiye ilişkin literatürde sıkça rastlanılan lehte ve aleyhte görüşlere değinilmektedir. Yatay doğrudan etkinin unsurları olarak hak-ilke ayrımı ile konu ve kişi bakımından Şart'ın uygulanmasının kapsamı yatay doğrudan etkinin şartları çerçevesinde analiz edilmektedir. Şart'ın bütün hükümlerinin Şart'ın 52(5). maddesi anlamında hak ve ilke kategorisinde olduğuna bakılmaksızın ve ilkeleri uygulayıcı tasarruflarla sınırlanmaksızın yatay dolaylı etkiye, herkesi bağlayan zorunlu nitelikte ve AB hukuku veya ulusal hukuk tarafından daha somut ifade verilmesini gerektirmeyecek şekilde koşulsuz doğaya sahip belirli hükümlerinin ise sadece yatay doğrudan etkiye sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Abstract

The issue of horizontal effect of constitutional fundamental rights, as the matter of whether fundamental rights can constitute a source of rights or obligations in private law relationships or whether fundamental rights arising from public law are being applicable to private law relationships, is not unique to EU law, but has been familiar in the national legal systems under the terms “constitutionalisation of private law” or reversely “privatisation of fundamental rights”. The horizontal effect of the Charter of the Fundamental Rights of the EU is examined in the article from the aspects of horizontal direct effect, horizontal indirect effect and positive obligations. The article addresses the opinions in the literature regarding pros and cons of horizontal effect. Differentiation between rights and principles in the Charter, *ratione materiae* and *personae* scope of the application of the Charter, mandatory and unconditional nature of its provisions have been scrutinised as elements of the horizontal direct effect of the Charter. The article argues that whereas all provisions of the Charter, irrespective of being categorised as rights or principles under the meaning of Article 52(5) of the Charter, have horizontal indirect effect, its certain provisions which are both mandatory and unconditional in nature, i.e. having *erga omnes* effect and not needing to be given more concrete expression by the provisions of EU or national law, have horizontal direct effect.

EXTENDED SUMMARY

Fundamental rights could be understood as either endogenous or exogenous to the system of private law. According to these approaches, there could be asserted pros and cons of horizontal effect of fundamental rights on private law. The matter was not invented in EU law, but has been familiar with in the national legal systems under the terms “constitutionalisation of private law” or reversely “privatisation of fundamental rights” in international law, in particular European Convention of Human Rights. The research question of the article is the horizontal effect of the Charter of the fundamental rights of the EU on national private laws in horizontal litigations. The matter has been examined under the types of horizontal direct effect, horizontal indirect effect and positive obligations which have been classified in terms of the source of obligation, addressee of the obligation, the level of permeation of public law to private law, the level of judicial operability/justiciability and its effect on the balance of governmental powers. With regard to the former two types, the European case-law has explicitly confirmed the horizontal effect of the Charter on private law relations. Within the context of positive obligations, even though there has been no occasion to confirm it yet, where respectively no horizontal indirect and direct effect is provided in the national legal systems because of the failure of the national authorities of their obligations arising from EU law, in particular Article 4 TEU, it seems possible to bring a case in a national court on the basis of state liability principle. With regard to horizontal indirect effect, it is argued beyond the literal interpretation of Article 52(5) of the Charter, every Charter provision may have such an effect irrespective of its nature of right or principle under Article 52(5) of the Charter and principles in that regard may have the effect of construction not only on measures adopted by the EU or the Member States in order to implement those principles, but also other measures of EU and Member States which may be affected directly or indirectly by those principles. To restrict interpretative effect of those provisions to merely the measures implementing them would make the horizontal indirect effect to the hostage of volition of legislative or executive organs of the EU or the Member States which is against their *effet utile* and thus would render them futile. However, since it is established that principles under the meaning of Article 52(5) of the Charter are not directly effective provisions and exclusionary effect in EU law is considered confined merely to directly effective provisions of the Charter, principles might be relied upon for the purpose of exclusionary effect of implementing measures merely where legislative or executive authorities intend to implement them by more concretising measures like *Fediol* and *Nakajima* exceptions to lack of direct effect of WTO law in the EU legal order.

With regard to horizontal direct effect, there are two barriers for a provision of the Charter to have horizontal direct effect: Under Article 51(1) of the Charter the legal situation must fall within the *ratione materiae* and *personae* scope of application; under Article 52(5) of the Charter within the context of delimitation between rights and principles the provision must constitute a right rather than a principle. Horizontal direct effect of Articles 21(1), 31(2) and 47 of the Charter has been confirmed by the Court of Justice of the EU where the provision is both mandatory and unconditional in nature, sufficient in itself to confer on individuals a right to be relied on in disputes between them. It is argued that there are potential provisions whose horizontal direct effect might be confirmed in the future in the light of case-law given about the free movement provisions of the Treaty on the Functioning of the EU and fundamental rights forming the general principles of EU law. However lack of horizontal direct effect of certain provisions such as Articles 26 and 27 of the Charter has also been confirmed implicitly and explicitly by the Court of Justice of the EU. In that regard, on every occasion there is a required case-by-case analysis in the light of wording, purpose and nature of the provision. In that analysis the following matters could be evaluated in a holistic way as its elements, but are not nevertheless decisive for the qualification of whether the provision is horizontally directly effective or conversely in the nature of principle under the meaning of Article 52(5) of the Charter: Whether the provision forms a right or principle within the context of delimitation between rights and principles under Article 52(5) of the Charter; the nature of provision, i.e. whether in the nature of mandatory, unconditional, conferring subjective rights; title under which the provision is enshrined; whether the provision includes the expression under the conditions provided for by Union law and national laws and practices; whether the beneficiary and destination are clear; whether the provision includes the term “shall” and “right”; whether the provision is relevant to provisions of the Treaty on Functioning of the EU whose horizontal direct effect is recognised; whether the provision is required to be given more specific/concrete expression by measures of the EU and the Member States; whether the provision is programmatic, so imposes general obligations or clear and concrete obligations.

I. GİRİŞ

Temel hakların yatay etkisi meselesi temel hakların özel hukuk ilişkilerinde hak ve yükümlülüklerin kaynağını teşkil edip edemeyeceği, kamu hukuku kaynaklı temel hakların özel hukuk ilişkilerine uygulanabilir olup olmadığı veya aksine özel hukukun kendi içine kapalı, kendi kendine yeter ve kamu hukukunun etkisine kapalı bir alan olup olmadığı meselesidir. Bu açıdan ulusal hukuk sistemlerinde aşına olunan bir kavram olarak özel hukukun anayasallaştırılması¹ veya temel hakların özelleştirilmesi olarak nitelenmiştir.² AB Temel Haklar Şartı perspektifinden bakılacak olursa özel hukukun Şartlaştırılması olarak nitelendirilebilecektir.

Normatif mesele olarak yatay etki iki perspektiften ele alınabilir: Özel hukukun temel haklar siyasi mülahasasındaki yeri; temel hakların özel hukuk siyasi mülahasasındaki yeri.³ Araştırma sorunsalımız Şart'ın formülasyonunda özel hukuk mülahasasının düzeyi veya bağlayıcılık kazandıktan sonra Şart hükümlerinin özel hukuk mülahasasındaki yeri meselesi ağırlıklı olmak üzere Şart'ın özel hukuk ilişkilerine etkisidir.

II. KAMU HUKUKUNUN ÖZEL HUKUK İLİŞKİLERİNE YATAY ETKİSİ

Temel hakların özel hukuk sistemiyle ilişkisi ekzojen veya endojen şekilde algılanabilir. Ekzojen bakış açısına sahip hukukçular özel hukuku kamu hukukundan tamamen ayrı özerk bir hukuk alanı olarak görürler. Onlara göre özel hukuk kişileri doğrudan temel haklara riayetle mükellef değildir ve bu hakların etkisi dışsal ve geniş alana yayılmış niteliktedir. Endojen görüştekilere göre ise temel haklar, kamu hukuku-özel hukuk ayırımına bakılmaksızın bütün hukuk alanlarında mündemictir, entegredir, temelde bulunan ve gözardı edilemez evrensel değerler oluşturur.⁴

Aleyhte görüşler itibariyle, geleneksel olarak özel hukuk Avrupa entegrasyonuna asgari düzeyde tabi bir alan olarak algılanmaktadır ve üye devletler, Avrupa entegrasyonunun baskılarına karşı özel hukuktaki yargısal karar verme işlemini kendi kontrollerinde tutmaya, tam ve özerk nitelikli özel hukuk yapılarını korumaya çabalamaktadırlar.⁵ Yatay doğrudan etkiye karşıdırlar, çünkü ulusal yasama organları tarafından özel hukuk kişileri arasındaki çıkarlararası denge, subsidiarite ilkesine de uygun olarak, ancak demokratik yasama yöntemiyle sağlanabilecektir.⁶ Aksi tutum, kişisel özerkliğin sınırlarını belirlemek gibi yasamanın uhdesinde kalması gereken meselelerin yargı tarafından gasp edilmesine yol açmakta,⁷ yasamanın rolünü ve bir hakkın içeriğini tanımlama yetkisini zedeleyerek kuvvetler ayırımına müdahale oluşturmaktadır.⁸ Böylece yasama aleyhine, yargı lehine yetki gaspı doğurarak, temel hakların yasama tasarruflarının konusu olması gerekirken aşırı nitelikte yargı konusu olmasına/yargısallaşmasına yol açmaktadır. Oysaki, yargının konusu haline gelen ekonomik ve sosyal hakların, kuvvet ve kaynakların dağıtımını ile hukuki çerçeve ve ilişkilere dair statükonun

¹ COLLINS, Hugh: "Private Law, Fundamental Rights, and the Rule of Law", West Virginia Law Review, 121, 2018, Art. 4, s.1.

² CLAPHAM, Andrew: "The Privatisation of Human Rights", EHRLR, 1, 1996, s.20; DICKSON, Brice: "The Horizontal Application of Human Rights Law" in Hegarty, Angela/Leonard, Siobhan (ed.), A Human Rights: An Agenda for The 21st Century, Cavendish, London 1999, s.67; BARKHUYSEN, Tom/VAN EMMERIK Michiel, "Constitutionalisation of Private Law: The European Convention on Human Rights Perspective" in Barkhuysen, Tom/Lindenbergh, Siewert (ed.), Constitutionalisation of Private Law, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2006, s.45; COLLINS, Art. 4, s.1.

³ HESSELINK, Martijn W: "The Justice Dimensions of the Relationship between Fundamental Rights and Private Law" in H. Collins (Ed.), European Contract Law and the Charter of Fundamental Rights Vol. 2, Intersentia, Cambridge 2017, s.167-196.

⁴ VOERMANS, Wim: "Applicability of Fundamental Rights in Private Law: What is the Legislature to Do? An Intermezzo from a Constitutional Point of View" in Barkhuysen, Tom/Lindenbergh, Siewert (ed.), Constitutionalisation of Private Law, Martinus Nijhoff, Leiden 2006, s.34-35; WALKILA, Sonya: Horizontal Effect of Fundamental Rights in EU Law, Europa Law Publishing, Zutphen 2016, s.132-133.

⁵ TRSTENJAK, Verica/WEINGERL Petra: "Slovenia" in Botman, Marleen/Langer, Jurian (ed.), National Courts and the Enforcement of EU Law: The Pivotal Role of National Courts in the EU Legal Order, The XXIX FIDE Congress in the Hague 2020 Congress Publications Vol 1, Eleven International Publishing, Den Haag 2020, s.443.

⁶ SEIFERT, Achim: "The Horizontal Effect of Social Rights of the Charter of Fundamental Rights of the EU", *Pro Justitia* τ.3, 2020, s.1.

⁷ COLLINS, Hugh: "On the (In)compatibility of Human Rights Discourse and Private Law", LSE Law, Society and Economy Working Papers 7/2012, s.1.

⁸ GRABENWARTER, Christoph/PESENDORFER Christine: "Austria: United in Consistent Interpretation" in Bobek, Michal/ Adams-Prassl, Jeremias (ed.), The EU Charter of Fundamental Rights in the Member States, Hart, Oxford 2020, s.69-86.

değiştirilmesi/inşası mahiyetinde, aslen demokratik temsilcilerin uhdesinde bulunması gerekir.⁹ Bu itibarla aşırı anayasallaşma demokratik meşruiyete hanel getirmektedir.¹⁰

Yatay doğrudan etkinin tanınması özel hukukun iç tutarlılığını, insicamını ve kişilerin çatışan haklarını uzlaştıran doktrinleri bozmaktadır.¹¹ Özel hukuk, özerk bir hukuk alanı olarak bir iç mantığa sahiptir ve kendine mahsus bir adalet düşüncesi üzerine inşa edilmiştir.¹² Özel hukuk tarafından yönetilen ilişkiler tarafların bireysel özgürlük ve biçimsel eşitlik gibi imtiyazlarını korumak amacına matuf olmaları nedeniyle, kamu düzeni endişelerinden esinlenen AB normlarının özel hukuk ilişkilerine uygulanması sadece AB hukukunun ulusal hukuk sistemlerindeki nüfuz kapasitesini artırmakla kalmamakta, ayrıca liberalizm, kamusal müdahale, serbest pazar ve sosyal adalet arasındaki dengeye ilişkin ihtilafları da beslemektedir.¹³ Ayrıca ekonomik ve sosyal hakların yatay etkisi kamu düzeninin yargısallaşmasına sebebiyet verir.¹⁴

Ayrıca yatay etki kamu hukuku-özel hukuk ayrımını bulanıklaştırır. Yargıçları yorumlama alanından çıkartarak keyfi hukuk yaratma alanına girmeye teşvik etmektedir.¹⁵ Özel hukukun önemli kavramlarının hukuk mahkemeleri yerine anayasa mahkemesi tarafından yorumlanmasına yol açmakta ve özel hukuku gereksiz ve lüzumsuz bir hale getirmektedir.¹⁶ Hatta kamu hukukunun özel hukuku yutması endişesine bile götürmektedir.¹⁷ Yatay etki temel hakları sıradan özel hukuk taleplerine düşürerek, sembolik değerlerini ve anayasal mahiyetteki üst norm değerlerini ortadan kaldırmaktadır.¹⁸ Tersinden özel hukukun anayasa hukuku düzeyine yükseltilmesiyle sadece normların değil ayrıca hukuki çarelerin de arzu edilmeyecek oranda anayasal statüye kavuşmasına sebebiyet verecek,¹⁹ gereğinden fazla yargısallaşma ve haklar enflasyonu doğuracaktır.²⁰ Ulusal egemenlik perspektifinden ise AB temel haklarının geniş uygulanması, potansiyel olarak AB denetiminin dışında hiçbir ulusal hukuk alanının kalmayacağı yetki genişlemesi endişesi doğurmaktadır.²¹ AİHS çerçevesinde korunan bir hak pozitif yükümlülük çerçevesinde dolaylı yoldan bir etkiye sahipken, Şart çerçevesinde aynı hak doğrudan etkiye sahip olabilecektir.²²

Bu etki dolayısıyla kişisel özerklik zedelenmektedir.²³ Zira Şart'ın medeni ve siyasal haklara ilaveten ekonomik ve sosyal hakları tanınması ve koruma temini, medeni ve siyasal hakların garanti etmeye çalıştığı özel özerklik ve özgürlüğe doğrudan bir saldırı teşkil etmektedir.²⁴ Anayasanın esas işlevi vatandaş için değil kanun koyucu için hukuk kaynağı teminidir.²⁵ Kişileri devlet için belirlenmiş standartlara tabi tutmak kişisel özerkliği zedelemekte, kamu hukuku-özel hukuk ayrımını bulanıklaştırmakta ve içtihatla ihdas edilen paralel bir Avrupa hukuku oluşturulması endişelerine mahal vermektedir.²⁶ Dolayısıyla özel hukuk kişilerinin kamu otoriteleriyle aynı yükümlülükler ve standartlara tabi tutulması özel hukuktaki kişisel özerkliğe zarar verecektir. Ayrıca devlete karşı dikey doğrudan etki meselesinde bir tarafın hakkı varken,

⁹ FRANTZIOU, Eleni: "The Horizontal Effect of the Charter: Towards an Understanding of Horizontality as a Structural Constitutional Principle", Cambridge Yearbook of European Legal Studies, 22, 2020, s.208.

¹⁰ GERSTENBERG, Oliver: "Fundamental Rights and Democratic Sovereignty in the EU: The Role of the Charter of Fundamental Rights of the EU (CFREU) in Regulating the European Social Market Economy", Yearbook of European Law, 39, 2020, s.199.

¹¹ COLLINS, s.1.

¹² HESSELINK, Martijn W: "The Horizontal Effect of Social Rights in European Contract Law" in Hesselink, M.W./Du Perron, C.E./Salomons, A.F. (ed.), *Privaatrecht tussen Autonomie en Solidariteit*, Boom Juridische Uitgevers, The Hague 2003, s.123.

¹³ LECZYKIEWICZ, Dorota: "Horizontal Application of the Charter of Fundamental Rights", European Law Review, 38, 2013, s.479.

¹⁴ SEVER, Saša: "Horizontal Effect and the Charter", CYELP, 10, 2014, s.39.

¹⁵ FRANTZIOU, s.208.

¹⁶ COLLINS, s.1.

¹⁷ COLLINS, s.1.

¹⁸ FRANTZIOU, Eleni: "The Horizontal Effect of the Charter of Fundamental Rights of the European Union: Rediscovering the Reasons for Horizontality", European Law Journal, 21, 2015, s.657

¹⁹ HESSELINK, s.123.

²⁰ FRANTZIOU, s.208.

²¹ SPAVENTA, Eleanor: "The Interpretation of Article 51 of the EU Charter of Fundamental Rights: The Dilemma of Stricter or Broader Application of the Charter to National Measures", Study for the PETI Committee, European Parliament Policy Department, Citizens' Rights and Constitutional Affairs, 2016, s.13.

²² SEIFERT, s.1.

²³ COLLINS, s.1.

²⁴ FRANTZIOU, s.208; COLLINS, s.1.

²⁵ GARDBAUM, Stephen: "The "Horizontal Effect" of Constitutional Rights", MLR, 102(3), 2003, s.387.

²⁶ WALKILA, s.133; COLLINS, Art. 4, s.1.

yatay doğrudan etkide iki tarafın da çatışan hakkı bulunacağından, zaten aralarında denge sağlama gerekliliği fiilen doğrudan etkiyi uygulanamaz kılacaktır.²⁷

İlaveten, temel hakların özel hukuk ilişkilerine doğrudan uygulanması öngörülebilirliği ve hukuki kesinliği ciddi anlamda zedelemektedir. Hukuki öngörülemezlik kişilerin ve iş sahiplerinin ilişkilerini belirlemede belirsizliğe yol açmaktadır.²⁸ Özel hukukun asli kuralları bile gelecekteki yargı kararlarının öngörülmesini sağlayamayacağından temel hakların doğrudan uygulanması hukuk devleti kavramına halel getirecektir.²⁹

Lehte görüşler itibariyle, özel hukuk değer öğretisine temel haklar korumasının dahil edilmesi özel hukuktan neşet eden doğal bir süreç değildir ve özel hukukun da parçası addedilen temel haklar korumasının etkili olması için, temel hakların bütün hukuki ilişkilerde uygulanması kanaatine dayalı giderek artan bir bilinç bulunmaktadır.³⁰ Temel haklar, bütün hukuk düzenine nüfuz eden, kamu hukuku-özel hukuk ayrımı olmaksızın bütün hukuk düzeninin temelinde yer alan değerler teşkil ettiğinden bütün hukuk ilişkilerine uygulanmalıdır. Zaten bir hakkın temel olarak nitelendirilmesi, bu hakkın kamu hukuku-özel hukuk ayrımına öncelik taşıması, devlet veya bir kişi tarafından ihlaline verilecek tepkide herhangi bir fark gözetilmemesi anlamına gelir.³¹ Anayasa hukuku ve temel haklardan arı tam kişisel özerkliğe dayalı özel hukuk ilişkisi düşüncesi artık ortadan kalkmıştır. Bu itibarla hiçbir özel hukuk hükmü anayasal haklarla çatışamaz. Özelleştirme, kamu hizmetlerinin özel kişiler tarafından temini, ticaretin serbestleştirilmesi ve küreselleşme süreçleri devletin rolünü dönüştürmekte, yönetim kavramını getirmekte, yöneten ve yönetilen arasındaki keskin ayrımı ortadan kaldırmakta, özel kişilerin kural yapma sürecine katılımını sağlamakta ve özel hukuk-kamu hukuku keskin ayrımını ortadan kaldırarak onları bir araya ve aynı hizaya getirmektedir.³²

Ayrıca mevcut ulusal ve uluslararası hukuk sistemleri devlet dışı unsurlar tarafından hak ihlallerini telafi etmekte yetersiz durumdadır.³³ Sadece dikey doğrudan etkiye sahip temel haklar artık kişilere tam ve yeterli koruma sağlayamamakta, özel kişiler tarafından gerçekleştirilen temel hak ihlallerine karşı yargısal korunma açığı oluşmaktadır. Dolayısıyla temel haklara dayalı iddiaların doğrudan özel kişilere karşı ileri sürülebilecek olması bu hukuki boşluğu doldurabilecektir. Bu etki zaten tek yönlü bir etki de değildir. Yatay etki nihayetinde kişilerin hakları arasında bir denge kurma ameliyesidir. Bu itibarla Şart'ın yatay doğrudan etkisi, ekonomik haklar ile sosyal haklar arasındaki dengeyi yeniden piyasa düzeltici ve sosyal piyasa ekonomisini inşa edici, sosyal adaleti teşvik edici mahiyette değiştirebilir. Zira temel hakların yatay etkisi, özel sözleşme ilişkilerindeki asimetric durumları önleme amaçlıdır ve Şart'taki sosyo-ekonomik haklara mükemmel bir uyumu temin etme aracıdır.³⁴ Bu açıdan, yargısal içtihatla temel serbestilere tanınan yatay doğrudan etkinin temel haklara tanınması taraf çıkarları arasında dengeyi temin etmeye yaramaktadır, çünkü aksi takdirde sadece kamusal çıkar durumunda kısıtlamaya tabi temel serbestilerin yatay doğrudan etkisi, kişilerin temel haklar tarafından korunan özel çıkarlarının peşinde olma özgürlüğünü ciddi mahiyette kısıtlayabilirdi.³⁵ Bu itibarla, sosyal haklara yatay etki tanınması, AB'nin ekonomik ve sosyal anayasalarında halihazırda bulunan dengesizliği telafi edecek bir mahiyette arz edebilir.³⁶

Şart'ın yatay etkisi ayrıca AB entegrasyonunun tavandan-tabana niteliğinin aşılacak tabandan-tabana nitelikte gerçekleştirilmesini sağlayacaktır. AB hukuk düzeninin kişilerle

²⁷ HESSELINK, s.123.

²⁸ COLLINS, s.1.

²⁹ SAFJAN, Marek: "The Horizontal Effect of Fundamental Rights in Private Law - On Actors, Vectors, and Factors of Influence" in Purnhagen, K./Rott, P. (ed.), *Varieties of European Economic Law and Regulation*, Springer, Switzerland 2014, s.138.

³⁰ SAFJAN, s.130.

³¹ NIEUWENHUIS, Hans: "Fundamental Rights Talk An Enrichment of Legal Discourse in Private Law?" in Barkhuysen, Tom/ Lindenbergh, Siewert (ed.), *Constitutionalisation of Private Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2006, s.5; HESSELINK, s.122-123; PRECHAL, Sacha: "Horizontal Direct Effect of the Charter of Fundamental Rights of the EU", *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, 66, 2020, s.407.

³² MAK, Chantal: "Judges in Utopia Fundamental Rights as Constitutive Elements of a European Private Legal Culture", *Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper No. 2012-89*; Walkila, s.138.

³³ DICKSON, s.63.

³⁴ SEVER, s.39.

³⁵ CHEREDNYCHENKO, Olha O./REICH, Norbert: "The Constitutionalization of European Private Law: Gateways, Constraints, and Challenges", *European Review of Private Law*, 5-2015, s.797.

³⁶ KOUKIADAKI, Aristeia: "Application (Article 51) and Limitations (Article 52(1))" in Dorssemont, Filip/Lörcher, Klaus/ Clauwaert, Stefan/Schmitt, Mélanie, *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, Hart Publishing, Oxford, 2019, s.119-120.

kurduğu süjellik ilişkisinin ileri bir merhalesi olması hasebiyle tabandan-tabana Avrupa entegrasyonunda temel haklar bu entegrasyonun önemli bir unsuru ve aracı olarak değerlendirilebilir. Zira AB sadece üye devletlerin değil, ayrıca halkların ve kişilerin de bir Birliğidir. Bu tarz entegrasyon sayesinde ABAD denetiminde, ulusal mahkemelerin işbirliğiyle, Şart'ın özel hukuk ilişkilerine etkisi suretiyle AB hukuk düzeni içerisinde kişilere aynı haklar sağlanacak ve AB hukukunun birliği, yeknesaklığı ve etkililiği temin edilecektir.

III. YATAY ETKİ TÜRLERİ

Kamu hukukunun özel hukuka etkisi çerçevesinde üç tür yatay etki söz konusudur: Yatay doğrudan etki; yatay dolaylı etki ve pozitif yükümlülükler. Bunlar yükümlülüğün kaynağı ve muhatabı, kamu hukukunun özel hukuka nüfuz oranı, etkide yargısal operasyonellik düzeyi ve etkinin kuvvetler arası dengeye etkisi açılarından analiz edilecektir.

A. Yatay Doğrudan Etki

Yatay doğrudan etki AB hukuku hükmünün kişiler arasında hak ve yükümlülükler yaratması, bunları değiştirmesi veya sona erdirmesi mahiyetinde özel sözleşmenin hukukiliğinin veya hukuk normunun geçerliliğinin tespitinde kullanılmasını ifade etmektedir.³⁷ Doğrudan yatay etki durumunda kişiler diğer kişilere karşı kişisel hakkı doğrudan edinebilmektedir ve bu hak mevcut özel hukuk normlarını değiştirme veya yenilerini yaratma kapasitesinde normatif ve mutlak etkiye sahiptir.³⁸

Doğrudan etki ilkesi iki boyutlu bir etkidir: Sarfınazar ve ikame etkisi. Sarfınazar etkisi, doğrudan etkili AB normuna aykırı ulusal normun sarfınazar edilerek uygulanmamasını sağlar. Ancak sarfınazar etkinin, doğrudan etki ve AB normunun üstünlüğü ilkelerinin birlikte etkisi mi olduğu, yoksa üstünlük ilkesinin tek başına bu etkiyi sağlamaya yeterli olup olmadığı içtihadta tam bir netlik kazanmış değildir, zira ABAD'ın iki yönde de kararları mevcuttur. Biz sarfınazar etkinin, doğrudan etkili AB normunun etkisi olduğunu düşünenlerdeniz. ABAD yeni bir kararında da bunu teyit etmektedir. *Poplawski*'de ABAD'a göre AB hukukunun üstünlüğü ilkesi doğrudan etkili olan ve olmayan AB hukuku hükümleri arasındaki asli ayrımı zedeleme etkisine sahip olamaz. Bu itibarla, doğrudan etkili olmayan bir AB hukuku hükmüne, AB hukuku kapsamındaki bir uyuşmazlıkta onunla çatışan ulusal hükmün uygulanmamasını temin etmek için istinat edilemez. Bu yüzden ulusal mahkeme, Şart'ın 27. maddesi gibi doğrudan etkili olmayan hükümlerine aykırı bir ulusal hukuk hükmünü, sadece AB hukuku temelinde, uygulamama yükümlülüğünde değildir.³⁹ Ancak ABAD'ın bazı davalarda bu hükme aykırı nitelikte kararlar verdiğini de eklemeyiz. Örneğin *Link Logistik N&N*'de ABAD'a göre, doğrudan etkili olmayan bir direktif hükmüne ilişkin üye devletlerin onun hedefini gerçekleştirme ve ABA 4(3). ve ABİDA 288. maddelere istinaden bütün uygun tasarrufları yapma yükümlülükleri çerçevesinde bir ulusal mahkemenin, ulusal hukuk hükmünü uyumlu yorumlama imkanı yoksa, ulusal hükmün uygulanmasının AB hukukuna aykırı sonuçlar doğurma ihtimali durumunda, gerektiğinde bu ulusal normu uygulamayarak AB hukukunu tamamıyla uygulaması ve kişilere AB hukuku tarafından bahşedilen hakları koruması gerekir.⁴⁰ Ayrıca Şart çerçevesindeki hak-ilke ayrımının da doğrudan etkili olan/olmayan hüküm ayrımına tekabülünün, sarfınazar etkisinin doğrudan etkili hükümlere mahsus olduğu kanaatimizi desteklediğini düşünmekteyiz.

İkame etkisinde ise doğrudan etkili AB normuna aykırı ulusal normun sarfınazar edilmesi yetmemekte, söz konusu AB normunun ulusal hukuka veya sözleşme hükmüne ikame edilerek hukuki duruma doğrudan uygulanması gerekmektedir. Bu etkinin hak içeren AB hükümlerine ait olması hasebiyle doğrudan etkinin bir sonucu olduğuna ilişkin literatürde bir tartışma bulunmamaktadır.

Yatay doğrudan etkide temel haklar doğrudan hak ve yükümlülüklerin kaynağını teşkil etmektedir. Yükümlülüğün muhatabı kişilerdir, zira yükümlülük direkt kişileri bağlamaktadır. Bu etki türünde yargısal operasyonellik epey yüksektir. Yatay doğrudan etki, yargı lehine yasama aleyhine yetki genişlemesi sağlamakta, kuvvetler dengesini yasamadan yargıya doğru kaydırmakta, paralel bir yargısal içtihadı dayalı anayasal özel hukuk oluşmasına imkan

³⁷ HARTKAMP, Arthur/SIEBURGH, Carla/DEVROE, Wouter: Cases, Materials and Text on European Law and Private Law, Hart, Oxford, 2017, s.5, 19, 197.

³⁸ WALKILA, s.146.

³⁹ Case C-573/17 *Poplawski* EU:C:2019:530, para. 60-63.

⁴⁰ Case C-384/17 *Link Logistik N&N* EU:C:2018:810, para. 56-62.

vermektedir.⁴¹ Kamu hukuku-özel hukuk ayrımı bu etkide belirleyici olmadığından veya bu ayrıma itibar edilmediğinden kamu hukukunun özel hukuka nüfuzu bu etki türünde yoğunudur.

AİHS dışsal bir denetim mekanizması kurarken, AB temel haklar koruma sistemi AB hukuk düzeninin dahili bir unsuru olarak AB hukukunun üstünlük ve doğrudan etki gibi özelliklerinden istifade eder.⁴² Yani AB temel haklar korumasının, AB temel haklarının en güçlü hukuki çare olan yatay doğrudan etkisi marifetiyle AB hukuk düzeninin kendisine özgü niteliklerinden faydalanması nedeniyle, başka hukuk sistemlerinde rastlanmayan etkili bir denetim mekanizması kurulmasını sağladığı belirtilmelidir.

B. Yatay Dolaylı Etki

Yatay dolaylı etki, ulusal hukuk normunun AB normuna uygun/uyumlu yorumlanarak, AB hükmünün ulusal normun lafzının müsaadesi ölçüsünde etki doğurmasını ifade eder. Dolaylı yatay etki için AB normuna, davanın taraflarına ve ulusal norma ilişkin bir ön şart veya kısıtlama mevcut değildir. Sadece ulusal normun lafzının bu etkiyi doğurmaya müsait nitelikte esnek olması gerekir. Dolaylı etki kavramı Federal Alman Anayasa Mahkemesi tarafından yayılan etki olarak tanımlanmaktadır.⁴³

Yatay doğrudan veya dolaylı etki tanınması kuvvetlerin anayasal paylaşımını ve temel haklar korumasının düzeyini belirler.⁴⁴ Bu itibarla, yatay doğrudan etki kişileri bağlarken, yatay dolaylı etki ulusal mahkemeleri ve nihayetinde yasama organını bağlamaktadır.⁴⁵ Yatay doğrudan etkide kişiler temel haklara doğrudan tabi kılınırken, yatay dolaylı etkide özel hukuk kuralları temel haklara tabi kılınır.⁴⁶ Yükümlülüğün kaynağı, AB hukukuna uyumlu yorumlanıyor olsa da, ulusal özel hukuktur. Yani temel hakların kişilere etkisi özel hukuk üzerinden gerçekleşmektedir. Temel haklar sadece özel hukuk kuralları marifetiyle etki doğurmaktadır ve uyumsuzluklarda nihai tahlilde temel haklara uyumlu yorumlanan özel hukuk kuralları belirleyici olarak kalır.⁴⁷ AB temel haklarının etkisi ulusal özel hukuk üzerinden/marifetiyle/aracılığıyla gerçekleştiğinden dolayı da dolaylı etki olarak da nitelenmektedir.

Yatay dolaylı etki kamu hukuku-özel hukuk ayrımına dokunmamaktadır, çünkü yükümlülük itibariyle anayasal/temel haklara uyumlu yorum yapma amacıyla yargıyı, nihai olarak uyumsuzluğu gidermek adına yasama organını bağlar. Yargıya sınırlı yetki temin etmektedir, yasama organının yetkisine saygılı ve ulusal sistem özerkliğine ve kuvvetler ayrımına daha az müdahalecidir. Kamu hukuku-özel hukuk ayrımına saygıyla iki alanın kendine ait hususiyetlerini tanımaktadır ve özel tasarruflarla kamusal işlevleri birbirine karıştırmaz.⁴⁸ Özel hukuk sisteminin karakterini korumakla birlikte, bu sistemin, kamu söylemlerindeki ve değerlerindeki temel hakların öneminin artması gibi değişen çevre şartlarına cevap verme zorunluluğunu da kabul etmektedir.⁴⁹ Yatay dolaylı etkide özel kişilerin tasarrufları değil, istinat ettikleri ulusal özel hukuk normları temel hakları ihlal ettiğinden, özel kişilerin bütün ihlalleri, ya ihlal eden kişiye bu hakka müdahale imkanı tanınması, ya da hakkı ihlal edilene böyle bir müdahaleyi tolere etme yükümlülüğü getirmesi itibariyle nihayetinde devlete atfedilebilecektir.⁵⁰

Bu etki türünde yargısal operasyonellik sınırlıdır, çünkü *contra legem* ve AB hukukunun ceza hukuku çerçevesindeki hukuki kesinlik ve geçmişe yürümezlik gibi genel hukuk ilkelerine aykırı yorum yasağı nedeniyle etkinin sınırlılıkları mevcuttur.⁵¹ Bu itibarla özel hukuka, nispeten daha az nüfuz etmektedir.

⁴¹ KRAHÉ, Justin Friedrich: "The Impact of Public Law Norms on Private Law Relationships", European Journal of Comparative Law and Governance, (2), 2015, s.124.

⁴² LENAERTS, Koen: "The Role of the EU Charter in the Member States" Bobek, Michal/Adams-Prassl, Jeremias (ed.), The EU Charter of Fundamental Rights in the Member States, Hart, Oxford 2020, s.19-36

⁴³ *Lüth* case; WALKILA, s.149.

⁴⁴ KRAHÉ, s.124.

⁴⁵ KOUKIADAKI, s.116.

⁴⁶ YOUNG, Alison L: "Mapping Horizontal Effect" in Hoffman, David (ed.), The Impact of the UK Human Rights Act on Private Law, CUP, Cambridge 2011, s.36.

⁴⁷ SMITS, Jan: "Private Law and Fundamental Rights: A Sceptical View" in Barkhuysen, Tom/Lindenbergh, Siewert (ed.), Constitutionalisation of Private Law, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2006, s.15.

⁴⁸ WALKILA, s.171.

⁴⁹ COLLINS, s.1.

⁵⁰ LOURENÇO, Luisa: "General Principles of European Union Law and the Charter of Fundamental Rights", A Case Note on Case C-176/12 *Association De Médiation Sociale*, European Law Reporter, n 11/12, November-December 2013.

⁵¹ Case C-282/10 *Dominguez* EU:C:2012:33, para. 25.

C. Pozitif Yükümlülükler

En etkili uygulanma alanını, asli etki yöntemi olarak, AİHS çerçevesinde bulmaktadır. Akit taraf olarak devletler kişilerin Sözleşme’de yer alan haklarından yararlanmasını güvence altına almak yükümlülüğündedir.⁵² AB hukukunda en yakın formülasyonunu *Fransız Çiftçileri* ve *Schmidberger* davalarında bulan, özel kişilerin ihlallerine karşı üye devlet tarafından serbestilerin korunması yükümlülüğü olarak ifade edilen, en bariz uygulamasını üye devlet sorumluluğu ilkesi çerçevesinde bulabilecek olan etki türüdür.⁵³ Şimdiye dek temel haklara ilişkin pozitif yükümlülüğe dair bir dava henüz sözkonusu olmamıştır. Ancak, *Schmidberger* ekseninde, ekonomik serbestileri önceleyen bir kamu otoritesi tarafından toplu gösterisine engel olunan bir grubun uğranılan zararının tazmini için AB temel haklarına istinaden devlete karşı üye devlet sorumluluğu ilkesine istinaden açmış olacağı dava, pozitif yükümlülük kategorisine giren bir dava olurdu.

Pozitif yükümlülüğün asli hukuki dayanağı ABA 4(3). maddede düzenlenen hukuki işbirliği ilkesidir. Yatay doğrudan etki kişileri, yatay dolaylı etki ulusal mahkemeleri bağlarken, pozitif yükümlülükler bir bütün olarak kamu otoritelerini bağlamaktadır.⁵⁴ Bu itibarla devlet marifetiyle/aracılığıyla etki olarak da tanımlanır. Kuvvetler ayırımına ve dengesine diğer türlere göre daha saygılıdır. Kamu hukuku-özel hukuk ayırımına riayet etmektedir ve özel hukuk alanını azami düzeyde korumaktadır.

IV. AB TEMEL HAKLAR ŞARTI’NIN UYGULANMA ALANI VE ŞART’IN KİŞİLER BAKIMINDAN KAPSAMI

Şart’ın uygulanma alanını düzenleyen 51. maddesine göre, hükümler subsidiarite ilkesi nazarı dikkate alınarak AB organ ve kurumlarını ve AB hukukunu uygularken üye devletleri muhatap alır ve bağlar. Şart, Birliğin yetkilerinin ötesinde AB hukukunun uygulanma alanını genişletmez, Birlik için yeni yetki ve görev ihdas etmez veya Kurucu Andlaşmalar’da tanımlanan yetki ve görevleri değiştirmez.

Şart hükümlerinin tek başlarına kendi uygulanma alanını tespit etme yetkisi ve dolayısıyla özerk uygulanma kapasitesi yoktur.⁵⁵ Yani Şart’ın uygulanması, ancak kendisi dışındaki AB hukuku normlarının hukuki duruma uygulanması neticesinde mümkün olmaktadır. Bu nedenle bu normlar, Şart’ın uygulanmasının bir katalizörü olmaları ve Şart’ın uygulanmasının aktivizasyonunu temin etmeleri itibarıyla tetikleyici norm olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶ Şart’ın 51(1). maddesi çerçevesinde AB hukuk düzeninde garanti altına alınan temel haklar AB hukuku tarafından yönetilen bütün hukuki durumlarda uygulanabilir ve bu durumlar dışında uygulanamaz. Bir hukuki durumun AB hukukunun kapsamı içerisine girmemesi halinde AB yargısı bu duruma ilişkin herhangi bir yargı yetkisini haiz değildir ve Şart’ın hükümleri tek başlarına buna hukuki dayanak teşkil etmez.⁵⁷ AB hukuku tarafından kuşatılan fakat temel hakların uygulanabilir olmadığı durumlar var olamaz, çünkü AB hukukunun uygulanması Şart tarafından garanti altına alınan temel hakların uygulanmasını temin eder ve gerekli kılar.⁵⁸ Bu yüzden bazı hukukçulara göre Şart, AB hukukunun gölgesini teşkil etmektedir.⁵⁹

⁵² *Palomo Sánchez and Others v Spain*, App no 28955/06, para. 60.

⁵³ Case C-265/95 *Commission v France* EU:C:1997:595; Case C-112/00 *Schmidberger* EU:C:2003:333.

⁵⁴ KOUKIADAKI, s.116.

⁵⁵ SAFJAN, Marek: “Areas of Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union: Fields of Conflict?”, EUI Working Paper LAW 2012/22; SPAVENTA, Eleanor: “Freedom of Movement and of Residence” in Peers, Steve/Hervey, Tamara/Kenner, Jeff/Ward, Angela (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, Hart Publishing, London, 2014, s.1174.

⁵⁶ SARMIENTO, Daniel: “Who’s Afraid of the Charter? The Court of Justice, National Courts and the New Framework of Fundamental Rights Protection in Europe”, *Common Market Law Review*, 50, 2013, s.1267; MÁDR, Petr: “Article 51 of the EU Charter of Fundamental Rights from the Perspective of the National Judge”, *Review of European Administrative Law*, 13, 2020, s.53-85; GROUSSOT, Xavier/PECH Laurent/PETURSSON, Gunnar Thor: “The Scope of Application of EU Fundamental Rights on Member States’ Action: In Search of Certainty in EU Adjudication”, *Eric Stein Working Paper No 1/2011*; DOUGAN, Michael: “Judicial Review of Member State Action under the General Principles and the Charter: Defining the “Scope of Union Law””, *Common Market Law Review*, 52, 2015, s.1201.

⁵⁷ Case C-617/10 *Akerberg Fransson* EU:C:2013:105, para. 19-22; Case C-176/12 *Association de médiation sociale (AMS)* EU:C:2014:2, para. 42; Case C-265/13 *Torralbo Marcos* EU:C:2014:187, para. 29-30; Case C-684/16 *Max-Planck-Gesellschaft* EU:C:2018:874, para. 49.

⁵⁸ *Akerberg Fransson*, para. 21.

⁵⁹ LENAERTS, Koen/GUTIÉRREZ-FONS, Jose A.: “The Place of the Charter in the EU Constitutional Edifice”, in Peers, S./ Hervey, T./Kenner, J./Ward A. (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, C.H. Beck, Hart, London 2014, s.1568.

Burada güdülen amaç hem ABA 6(1). maddede, hem de Şart'ın 51(2). maddesinde özel olarak vurgulanan Şart'ın AB'nin yetkilerinin artırılmasına sebebiyet vermemesinin ve dikey yetki bölüşümünü etkilememesinin sağlanmasıdır.⁶⁰ Diğer yandan da ABAD'ın amacı AB hukukunun birliği, üstünlüğü ve etkililiğinin korunmasıdır.⁶¹ ABAD tarafından da teyit edildiği üzere, Şart, AB hukukunun uygulanma alanını AB yetkilerinin ötesinde genişletemez, AB için yeni yetki veya görev kuramaz, Kurucu Andlaşmalar'da tanımlanan yetki ve görevleri değiştiremez.⁶²

Yetki devri ilkesi çerçevesinde AB organ ve kurumlarının ABA ve ABİDA tarafından verilen yetkileri çerçevesinde AB birincil hukukuna uygun tasarrufları AB hukukunun kapsamı içerisinde, Şart'ın uygulanmasını temin edecektir ve Şart'a uygunluk denetimine tabidir.⁶³

ABAD, Şart'ın 51. maddesinde yer alan üye devletlere ilişkin AB hukukunu uygulamaları çerçevesinde bağlı oldukları ibaresini geniş yorumlayarak, temel hakları teşkil eden AB hukukunun genel ilkeleriyle paralel şekilde, üye devletlerin AB hukuku kapsamındaki bütün faaliyetlerini Şart'ın uygulanma kapsamına dahil etmiştir.⁶⁴ Yani aynen AB hukukunun genel ilkelerini teşkil eden temel haklarda söz konusu olduğu gibi, gerek AB'nin temsilcisi ve ajanı sıfatıyla *Wachauf*⁶⁵ eksenli AB hukukunun uygulayıcısı olma hasebiyle, gerek *ERT*⁶⁶ eksenli AB hukukunun istisnalarından yararlanma hasebiyle yapılan AB hukuku normlarıyla arasında yeterli, belirli bir düzeyde somut bir bağlantı bulunan bütün ulusal tasarruflar, Şart'ın uygulanma kapsamı dahilindedir.⁶⁷

Özel hukuk kişileri açısından ise ABAD'a göre, Şart'ın 21(1)., 31(2). ve 47. maddeleri gibi bazı hükümleri, gerçek ve tüzel kişilere diğer kişilerle olan uyumsuzluklarında dayanabilecekleri, doğası gereği başka kişilerin yükümlüğünü gerektiren haklar bahsetmek için tek başlarına yeterlidir.⁶⁸ AB temel hakları AB hukuku tarafından yönetilen bütün hukuki durumlarda kişilere karşı ileri sürebilecekleri yatay doğrudan etkiyi haiz olabilir.⁶⁹ ABAD bu hükmüne gerekçe olarak, Şart'ın 51(1). maddesinde AB organ ve kurumları ile üye devletleri bağladığı hükmünün Şart'ın gerçek ve tüzel kişileri bağlayıp bağlamadığı meselesine temas etmemekte olduğunu, ama bağlaması ihtimalini sistematik olarak tahdidi bir yorumla reddetmediğini ifade etmektedir. Kurucu Andlaşmalar'la aynı hukuki değerdeki Şart'ın, Kurucu Andlaşmalar'la aynı hukuki etkiye sahip olmasının doğal karşılanması gereken bir husus olması hasebiyle ABAD, bazı Kurucu Andlaşma hükümlerinin ilkesel olarak muhatabının üye devletler olarak düzenlenmesinin bu hükümlerin kişiler arasındaki özel hukuk ilişkilerine uygulanmasına mani olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Şart'ın bazı hükümleri, tek başlarına, gerçek ve tüzel kişilere diğer kişilerle olan hukuki uyumsuzluklarında istinat edebilecekleri haklar bahsetmek için yeterlidir. İlaveten, işçilerin ücretli izin hakkını düzenleyen 31(2). madde gibi bazı Şart hükümlerinde düzenlenen haklar, doğası gereği başka kişilerin yükümlülüğünü gerektirir.⁷⁰ Yatay doğrudan etkinin teyidi

⁶⁰ LENAERTS/GUTIÉRREZ-FONS, s.1592; FERNANDES, Sophie Perez: "Fundamental Rights at the Crossroads of EU Constitutionalism. Decoding the Member States' Key(s) to the Charter", *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, 60, 2018, s.677.

⁶¹ Case C-206/13 *Siragusa* EU:C:2014:126, para 32; Case C-198/13 *Hernández and others* EU:C:2014:2055, para 41; Dougan, s.1201; Spaventa, s.21.

⁶² *Åkerberg Fransson*, para. 23; Case C-40/11 *Iida* EU:C:2012:691, para. 78; *Hernández and Others*, para. 32.

⁶³ KAILA, Heidi: "The Scope of Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union in the Member States" in Cardonnel, Pascal/Rosas, Allan/Wahl, Nils (ed.), *Constitutionalising the EU Judicial System: Essays in Honour of Pernilla Lindh*, Hart, London 2012, s.302-303.

⁶⁴ *Hernández and Others*, para.33; BERNITZ, Ulf: "The Scope of the Charter and its Impact on the Application of the ECHR: The *Åkerberg Fransson* Case on *Ne Bis in Idem* in Perspective" in de Vries, Sybe/Bernitz, Ulf/Weatherill, Stephen (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights as a Binding Instrument: Five Years Old and Growing*, Hart, Oxford 2015, s.158.

⁶⁵ Case C-5/88 *Wachauf* EU:C:1989:321; EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHTS, "Applying the Charter of Fundamental Rights of the European Union in Law and Policymaking at National Level", 2020, Luxembourg, s.40; Case C-195/12 *IBV & Cie* EU:C:2013:598, para. 49.

⁶⁶ Case C-260/89 *ERT* EU:C:1991:254; Case C-390/12 *Pfleger* EU:C:2014:281, para. 35-36; C-573/12 *Ålands Vindkraft* EU:C:2014:2037, para.125; Case C-98/14 *Berlington Hungary* EU:C:2015:386, para. 74; Case C-201/15 *AGET Iraklis* EU:C:2016:972, paras.63-65; Case C-235/17 *European Commission v Hungary* EU:C:2019:432, para. 64-65; Case C-78/18 *European Commission v Hungary* EU:C:2020:476, para. 101.

⁶⁷ Opinion of Advocate General Bobek, Case C-298/16 *Ispas* EU:C:2017:650, para. 31; *Siragusa*, para. 24; Case C-92/14 *Tudoran* EU:C:2014:2051, para. 43-47.

⁶⁸ Case C-414/16 *Egenberger* EU:C:2018:257, para. 76-77; Joined Cases C-569/16 and C-570/16 *Bauer* EU:C:2018:871, para. 87-90; *Max-Planck-Gesellschaft*, para. 76-79.

⁶⁹ *Egenberger*, para. 76-78; *Bauer*, para. 87-92; Case C-193/17 *Cresco Investigations* EU:C:2019:43, para. 76-77; *Max-Planck-Gesellschaft*, para. 49, 73-75.

⁷⁰ *Egenberger*, para. 76-77; *Bauer*, para. 87-90; *Max-Planck-Gesellschaft*, supranote, para. 76-79.

zaten kişilerin yükümlü tutulabildiğinin göstergesidir. Hukuk Sözcüsü Villalón'un da belirttiği gibi, temel hakların yatay etkisi AB hukukunda bilinmeyen bir şey olmadığından Şart'ın AB birincil hukukunun parçası olarak hukuki bağlayıcılık kazanmasıyla bu durumu geriye götürmesi çelişkili olurdu.⁷¹ Ayrıca Şart'ın, dibacesindeki haklardan yararlanmanın başka kişiler, insanlık toplumu ve gelecek kuşaklar bağlamında yükümlülük ve görevler doğuracağı ibaresiyle, hükümlerine muhatap olarak kişileri de dahil ettiği söylenebilecektir.

V. ŞART'TA HAK-İLKE AYRIMI

Şart'ın 52(5). maddesine göre ilkeler ihtiva eden Şart'ın hükümleri, yetkileri çerçevesinde AB organ ve kurumlarının tasarrufları ve üye devletlerin AB hukukunu uygularken kabul ettikleri tasarrufları ile uygulanabilir. Bu hükümler sadece bu tasarrufların yorumlanması ve hukukiliğinin denetiminde yargısal olarak tanınırlar.

Şart'ın yapım aşamasında Birleşik Krallık ve Danimarka'nın sosyal hakların Şart'a dahil edilmesine karşı tavrına karşı bir uzlaşma mahiyetinde getirilen 52(5). maddedeki ilke-hak ayrımı bazı hukuki tartışmalara neden olmuştur. Zira Şart hangi hükümlerin hak veya ilke mahiyetinde olduğunu belirtmemektedir. Hükümden anlaşılacağı üzere ilkeleri muhtevi hükümlerin sınırlı bir yargısallığının bulunduğu açıktır. Açıklamalar'a göre ilkeler, haklardan farklı olarak, AB organları ve üye devlet otoritelerinden pozitif eylem için doğrudan talep hakkı doğurmamaktadır, çünkü uygulayıcı tasarruflar marifetiyle yine bu tasarruflar bağlamında uygulanabilir hale gelmektedirler. Şart'ın terminolojisi belli bir sistematik de izlememektedir. Örneğin 26. madde ihtiyarların haklarından bahsetse de, ABAD tarafından da teyit edildiği üzere⁷² doğrudan etkiden mahrum, yani ilke niteliğinde bir hükümken, ilke olarak bizzat tanımlanan bazı hükümler hak niteliği taşıyabilecek kapasiteye sahiptir. Ayrıca Şart'ın 23., 33. ve 34. maddeleri gibi bazı hükümlerinin çift karakterli olarak hem hak hem de ilke unsurları içerdiği Açıklamalar'da belirtilmektedir. Bir hükmün hak veya ilke içermesine ilişkin net bir analiz bu itibarla ancak somut olay bazında hükmün lafzı, ruhu, doğası ve amacı dikkate alınarak davalar özelinde yapılabilecektir.

Şart çerçevesinde haklar ve ilkeler farklı normatif doğaya sahiptir ve farklı hukuki sonuçları vardır, çünkü 52(5). madde bağlamında ilkeler uygulanma tasarrufları gerektirdikleri, uygulayıcı tasarruflarla uygulanmadıkları takdirde yargısal tanınabilirliğe sahip olmadıkları için yargısalıkları da bu uygulayıcı tasarrufların hukukiliğinin denetlenmesi ve yorumlanmasıyla sınırlıdır.⁷³ İlke, hukuki çare itibarıyla bir normun yargıcın hukuki duruma uygulayabilmesini sağlayacak şekilde yeterince tahkik edilebilir, somut ve belirgin bir içerikten mahrum olduğunu, kendi başına yeterli olacak nitelikte mahkeme önünde bir istinadın doğrudan temeli olamayacağını, daha somutlaştırıcı nitelikte uygulayıcı tasarruf gerektirdiğini belirtir.⁷⁴ Şart'taki haklar ilişkisel ve süjelerarası nitelikteyken, ilkeler ilişkisel olmayan tek taraflı nitelikte, AB veya üye devletlere yükümlülük yüklemektedir.⁷⁵ Her yükümlülük bir hakka tekabül etmediği ve talep-hakkı doğurmayan yükümlülükler bulunduğu nazarı dikkate alınır ilkelere mukabil olarak talep hakkı doğurmayan yükümlülükler getirdiği, AB yargısı ve ulusal yargı önünde dava ehliyeti temin etmediği, ABİDA 340. madde çerçevesinde AB'ye karşı tazminat hakkı doğurmadığı, ulusal mahkemelerde ulusal hukukta zaten bulunmayan bir talep doğurmadığı ve hükmün muhatabının pozitif eylemini gerektirecek talepte bulunma hakkı doğurmadığı ifade edilebilir.⁷⁶ Yani ilkeler tek başlarına yargı önünde dava ehliyeti sağlayamaz, ihlalleri hukuki çare temin etmez ve uygulayıcı tasarruflar bulunmadığı takdirde yargı konusu teşkil edemezler, bulunması durumunda da sınırlı yargısalıkları mevcuttur.⁷⁷

Sosyal haklar ilkelere tekabül etmemektedir ve onlarla eşleştirilemez.⁷⁸ Örneğin toplu gösteri hakkını düzenleyen Şart'ın 28. ve ücretli izin hakkını düzenleyen 31(2). maddeleri dayanışma başlığı altında fakat doğrudan etkili hükümler olarak değerlendirilebilir.

⁷¹ Opinion of Advocate General Cruz Villalón, Case C-176/12 *AMS* EU:C:2013:491, para. 35.

⁷² Case C-356/12 *Glatzel* EU:C:2014:350, para. 78.

⁷³ LOCK, Tobias: "Rights and Principles in the EU Charter of Fundamental Rights", *Common Market Law Review*, 56, 2019, s.1201.

⁷⁴ WALKILA, s.183,186.

⁷⁵ LOCK, s.1201.

⁷⁶ LOCK, s.1201; LENAERTS/GUTIÉRREZ-FONS, s.1578.

⁷⁷ LOCK, s.1201.

⁷⁸ KROMMENDIJK, Jasper: "Principled Silence or Mere Silence on Principles? The Role of the EU Charter's Principles in the Case Law of the Court of Justice", *European Constitutional Law Review*, 11, 2015, s.321.

Nihai tahlilde bir davanın somut koşulları çerçevesinde bir hükmün hak veya ilke niteliğinde tasnifi normun hukuki etkililiğinin düzeyi ve dozajı meselesiyle, yargısallık ve icrailik düzey ve kapsamı ile irtibatlıdır.⁷⁹ Bazı hukukçulara göre esas mesele hükmün doğrudan etkili olup olmadığı meselesi olduğu için ayrıca ek bir hak-ilke ayırım tahlili yapmak gereksiz bir uğraştır.⁸⁰

Uygulamanın bir ilkenin objektif yükümlülüğünün mü, yoksa yargısallığının mı koşulu olduğu ise tartışmalıdır.⁸¹ Ancak bu sınırın ne olduğunun tespit edilmesi önem arz etmektedir. İlkelerin uygulayıcı tasarruflar bağlamında sınırlı yargısallığı yatay doğrudan etkiden mahrumiyetinin ve (sübjektif) hak doğurmadıklarının bir ifadesidir.⁸² Yani ilkeler yatay dolaylı etkiye sahip hükümler olarak nitelenebilir,⁸³ ancak bu etkinin kapsamının ilkeyi uygulayıcı tasarruflarla mı sınırlı olup olmadığı⁸⁴ ise tartışmalıdır.

Bazı hukukçulara göre ABAD sadece ilkelerin uygulayıcı tasarrufların yokluğunda ileri sürülemeyeceğini değil, ayrıca bu tarz bir uygulamanın bu ilkelere göre denetlenmesinin olabildiğine zor olduğunu, çünkü ilkelerin kendi başlarına uygulanabilir (self-executing) kapasitesinin olmadığını ifade etmektedir. Bu ise ilkeler açısından yasama için rehber niteliğinde siyasi önemi aşar mahiyette etkili bir rolün reddedildiği anlamına gelmektedir.⁸⁵ İlkeler uygulayıcı tasarrufların dışında hukukilik ve yorum etkisi tanımak 52(5). maddede belirtilen Şart'ın dikey yetki bölüşümünü etkilemeyeceği kuralına aykırı olarak yetkilerin artırılmasını temin eden bir Truva atı niteliğini taşır.⁸⁶

Aksi bir yoruma göre, dar yorumlama Şart'taki ilkelerin etkililiğine hanel getirecek ve Şart'ın etkililiğini ve kullanımını daraltacaktır, zira AB ve üye devletler tarafından ilke dışındaki AB hukukunu uygulayıcı tasarruf veya ihmal yoluyla açık ihlal durumlarında yargısal denetimi engelleyecektir. Yani yargısal denetimi tamamen AB ve üye devlet uygulayıcı tasarruflarına mahkum etmek, uygulayıcı tasarruf kabul etmedikleri ama hükümleri yine de ihlal ettikleri alanlarda Şart'ın hukuki etkililiğine hanel getireceğinden, Şart'ın 53. maddesinde garanti altına alınan koruma düzeyine ilişkin standarda uygunluk taşımaz.⁸⁷ Aksine yorum ilkelere denetim normu statüsünün inkarı yanında⁸⁸ temel haklar korumasını da fiilen neredeyse yok haline getirmektedir.⁸⁹ Katı lafzi yorum kişilerin korunmasını AB organlarının veya üye devletlerin insafına bırakacaktır. Şart'ın ruhuna daha uygun olan yorum ise ilkelerin katı ve dar manada uygulayıcı nitelikte olmasalar da doğrudan veya dolaylı olarak kendilerini etkileyebilecek AB ve üye devlet tasarruflarına uygulanmasıdır.⁹⁰ Bu itibarla Şart'ın uygulanma kapsamına giren bütün AB ve üye devlet tasarrufları Şart'ın ilkeleri ışığında hukuki denetime tabi tutulabilir.⁹¹ Zaten Hukuk Sözcüsü Villalón'a göre 52(5). madde çerçevesinde hukukilik denetimine ve yorumlanmasına izin verilen tasarrufların kapsamı, ilkeleri somutlaştıran tasarruflardan geniştir.

⁷⁹ WALKILA, s.187.

⁸⁰ PEERS, Steve/PRECHAL, Sacha: "Scope and Interpretation of Rights and Principles" in Peers, Steve/Hervey, Tamara/Kenner, Jeff/Ward, Angela (ed.), The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary, Hart, London, 2014, s.1511.

⁸¹ LOCK, s.1201.

⁸² MUIR, Elise: "The Horizontal Effects of Charter Rights Given Expression to in EU Legislation, from *Mangold to Bauer*", Review of European Administrative Law; 12, 2019, s.185.

⁸³ FORNASIER, Matteo: "The Impact of EU Fundamental Rights on Private Relationships: Direct or Indirect Effect?", European Review of Private Law, 23, 2015, s.29.

⁸⁴ JACQUÉ, Jean-Paul: "The Charter of Fundamental Rights and the Court of Justice of the European Union: A First Assessment of the Interpretation of the Charter's Horizontal Provisions" in Rossi, L.S./Casolari, F. (ed.), The EU after Lisbon, Springer 2014, s.156.

⁸⁵ DE SCHUTTER, Olivier: "The Charter of Fundamental Rights as a Social Rights Charter", CRIDHO Working Paper 2018/4.

⁸⁶ DE SCHUTTER, Olivier: "Les droits fondamentaux dans l'Union européenne: une typologie de l'acquis" in Bribosia, Emmanuelle/Hennebel, Ludovic, Classer les droits de l'homme, Bruylant, Bruxelles 2004, s.349.

⁸⁷ PEERS/PRECHAL, s.1509-1510; KROMMENDIJK, s.321.

⁸⁸ BAILLEUX, Antoine: "L'apport de la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne au « droit » à la santé" in Brosset, E. (ed.), Droit européen et protection de la santé. Bilans et perspectives, Larcier – Bruylant, Bruxelles 2015, s.115.

⁸⁹ BAILLEUX, Antoine: "La Cour de Justice, La Charte des Droits Fondamentaux Et L'Intensité Normative des Droits Sociaux", TSR RDS 2014/3 284.

⁹⁰ BAILLEUX, Antoine et Emmanuelle Bribosia: "La Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne" in van Drooghenbroeck, Sébastien/Wautelet, Patrick (ed.), Droits Fondamentaux en Mouvement – Questions Choisies d'Actualité, Anthemis, 2012, s.94.

⁹¹ PEERS/PRECHAL, s.1510.

Zira aksi takdirde 27. madde ve yargısal garantisi etkisiz hale dönerdi.⁹²

Bazılarına göre, ilkelerin ikame etkisi olmasa da sarfinazar etkisi bulunmaktadır, doğrudan iddia hakkıyla dava ehliyeti sağlamasa da hasbelkader başka bir iddiaya istinaden açılan bir davada hukukilik denetimi ve yorum için başvurulabilecektir.⁹³ Ancak ABAD AMS’de ilkelerin yalnız başlarına veya direktif hükümleriyle birlikte yatay hukuki ilişkilerde sarfinazar etkisinin olmadığını teyit etmiştir.⁹⁴ Kanaatimizce ilkelerin etkisi hukukilik denetimi açısından uygulayıcı tasarruflarla sınırlı olsa da, yorum açısından diğer AB ve ulusal tasarruflarına şamildir. Zira uygulayıcı tasarruflar dışında yorumlama değeri olmasına ilişkin reddiyenin makul bir boyutu yoktur⁹⁵ ve AB ve üye devlet tasarruflarının Şart’ın ilkelerine uyumlu yorumlanarak Şart’ın etkililiğinin sağlanmasını engelleyen hiçbir argüman olamaz. Yani anayasal değerdeki belirli hükümlerin sadece uygulayıcı tasarruflar için bu değeri haiz olduğu eksik bir yorum olacaktır. İlkelerin hukukilik denetimlerinin uygulayıcı tasarruflar dışında sözkonusu olamaması, sadece uygulayıcı tasarrufların hukukilik denetimi itibarıyla sınırlı etkisinin olduğu Dünya Ticaret Örgütü hukukunun doğrudan etkisinin olmamasının istisnası olarak AB’de yürütme veya yasama tarafından uygulanma iradesi gösterilmesi durumunda uygulayıcı tasarrufların hukukiliğinin denetimini sınırlı olanak tanıyan *Fediol* ve *Nakajima*’yı⁹⁶ anımsatmaktadır.

Sonuç olarak Şart’ın 52(5). maddesinde yer alan ilke kavramı, ABAD’ın yazısız hukuk kaynağı olarak geliştirdiği yatay doğrudan etkili olabilir AB hukukunun genel ilkeleri kavramı ile özerklik, subsidiarite veya orantılılık gibi asli ilkeler kavramlarından ayrı bir kategori teşkil etmektedir.⁹⁷

VI. ŞART’IN YATAY DOĞRUDAN ETKİSİ

Şart’ın yatay doğrudan etkisinin önünde 2 temel bariyer bulunmaktadır: Şart’ın 51(1). maddesi çerçevesinde Şart’ın konu ve kişi bakımından uygulanma kapsamı; Şart’ın 52(5). maddesi çerçevesinde hak-ilke ayrımı. Bütün bu unsurlar biraz totolojik izlenim de verse Şart’ın yatay doğrudan etkisinin tespit analizi içerisinde yer almaktadır.

Şart’ın 51(1). maddesini lafzi yorumla tahdidi yorumlayanlar Şart hükümlerinin AB organları ve kurumları ile AB hukukunu uygulamaları itibarıyla üye devletleri muhatap aldığını belirterek Şart’ın yatay doğrudan etkisine karşı çıkmışlardır. Hukuk Sözcüsü Trstenjak’a göre, Şart’ın 52(1). maddesinde düzenlenen Şart tarafından tanınan hak ve özgürlüklerin kullanımına dair herhangi bir sınırlamanın ancak yasal düzenleme ile temin edilmesi gerekliliği hükmünü kişilerin karşılamaması Şart’ın yatay etkiye sahip olmadığını, kişilerin ise koruma yükümlülüğünü yerine getiren kurullarla ancak en iyi ihtimalle dolaylı bağlı olduklarının göstergesidir.⁹⁸ Hukuk Sözcüsü Villalón *inclusio unius est exclusio alterius* ilkesi gereğince kişilerin iradi olarak dışarıda bırakıldığını iddia edilebileceğini belirtmektedir.⁹⁹ Ancak kanaatimizce aynı maddenin ikinci cümlesine göre kısıtlamaların başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma ihtiyacıyla olması zorunluluğunun Şart’ın aynı zamanda yatay etkiye açık olduğunun da göstergesi olduğu iddia edilebilecektir. ABAD ise ilk defa AMS’de Şart’ın 27. maddesinin yatay doğrudan etkisinin var olup olmadığı analizini yaparak Şart’ın prensip olarak yatay doğrudan etkiden mahrum olmadığını imaen kabul etmiş olmaktadır.¹⁰⁰ Zaten bu tavrın teyidini de müteakip içtihadında sergilemektedir.

ABAD’a göre Şart’ın 31(2). maddesi bütün işçilerin yıllık ücretli izin hakkını düzenlemektedir. Ücretli izin hakkı AB sosyal hukukunun asli bir ilkesini oluşturmaktadır. Bu ilke esasen ABİDA 151. maddede yer alan İşçilerin Temel Sosyal Hakları Topluluk Şartı gibi üye devletlerin AB düzeyinde şekillendirdikleri hukuki belgelerden ve ABİDA 151. maddede atfedilen Avrupa Sosyal Şartı veya Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 132 Sayılı Sözleşmesi gibi işbirliği yaptıkları veya katıldıkları uluslararası hukuk araçlarından neşet etmiştir. Ücretli izin hakkı AB sosyal hukukunun asli bir ilkesi olarak herkes için bağlayıcı bir doğaya sahiptir. 31(2). madde, 27. maddenin aksine, AB hukukunda ve ulusal hukuk ve uygulamalarında sağlanan durum

⁹² Opinion of Advocate General Cruz Villalón, AMS, para. 70.

⁹³ KROMMENDIJK, s.321.

⁹⁴ AMS, para. 51.

⁹⁵ TRIDIMAS, Takis: “The General Principles of EU Law and the Europeanisation of National Laws”, Review of European Administrative Law, 13, 2020, s.5.

⁹⁶ Case C-70/87 *Fediol* EU:C:1989:254; Case C-69/89 *Nakajima* EU:C:1991:186.

⁹⁷ TRIDIMAS, s.5.

⁹⁸ Opinion of Advocate General Trstenjak, Case C-282/10 *Dominguez* EU:C:2011:559, para. 83.

⁹⁹ Opinion of Advocate General Cruz Villalón, AMS, para. 29-32.

¹⁰⁰ AMS, para. 41-51.

ve şartlara atfedilmeksizin 52(1). maddede düzenlenen katı koşullara uygun olarak ancak istisna edilebilecek AB sosyal hukukunun asli bir ilkesini yansıtmaktadır. ABAD'a göre 31(2). maddede düzenlenen işçilerin ücretli izin hakkı, varoluşsallığı itibariyle, herkesi bağlayan zorunlu nitelikte ve iznin tam süresi haricinde AB hukuku veya ulusal hukuk tarafından daha somutlaştırılmasını gerektirmeyecek şekilde koşulsuz doğaya sahiptir, hükmün kendi başına işçilere AB hukuku tarafından kuşatılan bir alanda ve dolayısıyla Şart'ın uygulanma kapsamı içerisindeki işverenleriyle aralarındaki uyumsuzluklarında ileri sürebilecekleri bir hak bahşetmektedir. Bu itibarla 31(2). madde, ulusal mahkemenin aykırı olan ulusal hukuk normunu sarfinazar etmesini gerekli kılmaktadır.¹⁰¹

Ayrıca ABAD'a göre din ve inanç temelli ayrımcılık yasağı AB hukukunun bir genel ilkesi olarak herkes için bağlayıcıdır. Şart'ın 21(1). maddesinde düzenlenen bu yasağın kendi başına kişilere AB hukuku tarafından kuşatılan bir alandaki diğer kişilerle olan hukuki uyumsuzluklarında ileri sürebilecekleri bir hak bahşetmeye yeterlidir. Bu itibarla Şart'ın 21. maddesi ilkesel olarak Kurucu Andlaşmalar'ın ayrımcılığı yasaklayan çeşitli hükümlerinde yer alan hükümlerden bağlayıcılığı itibariyle farklı değildir.¹⁰²

İlaveten, Şart'ın etkili yargısal korunmayı düzenleyen 47. maddesi kendi başına yeterlidir ve kişilere istinat edebilecekleri hakkı bahşetmek için AB hukuku veya ulusal hukuk hükümleri tarafından daha somut hale getirilme gereğini duymaz.¹⁰³ Ulusal mahkeme yetkisi dahilinde kişilerin 21. ve 47. maddeden neşet eden yargısal korunmasını temin etmek ve bu hükümlerin tam etkililiğini garanti altına almak için aykırı ulusal hukuk hükümlerini gerektiğinde sarfinazar etmekle mükellef kılınabilir.¹⁰⁴

Görüleceği üzere ABAD Şart'ın 21(1)., 31(2). ve 47. maddelerinin yatay doğrudan etkisi olduğunu sarih olarak teyit etmiştir.¹⁰⁵ Bu içtihat ABAD'ın aslen ekonomik serbestiler¹⁰⁶ ve hukukun genel ilkelerine¹⁰⁷ ilişkin geliştirdiği yerleşik içtihadının devamı niteliğindedir. ABAD Şart hükümlerinin yatay doğrudan etkisi için, istisna kabul etmez şekilde herkesi bağlayıcı olmasını, AB veya ulusal hukuk hükümleriyle somut hale getirilme ihtiyacı hissetmeyecek nitelikte koşulsuz olmasını aramaktadır. Prechal zorunlu bağlayıcılık kavramını (mandatory), istisna kabul etmez şekilde tarafları bağlayıcı anlamında kullanmaktadır.¹⁰⁸ Tarafımızca ekonomik serbestilere ilişkin içtihattan¹⁰⁹ mülhem şekilde herkesi bağlayıcı (*erga omnes*) nitelik anlamı da yüklenmelidir.

ABAD engelli kişilerin entegrasyonunu düzenleyen 26. madde ile işçilerin işyerinde bilgi edinme ve danışma hakkını düzenleyen 27. maddenin yatay doğrudan etkisini ise reddetmiştir. 26. maddeye ilişkin ABAD, Şartın 52(5). ve 52(7). maddeleri ile Açıklamalar'dan sarih olduğu üzere, bir mahkeme önünde Şart'ın 26. maddesine istinat edilebilmesine bu maddede yer alan engelli kişilerin entegrasyonu ilkesini uygulayıcı mahiyetteki AB'nin yasama tasarruflarının yorumlanması ve hukukilik denetimi açısından izin verildiğini ifade etmiştir. 26. madde Birliğin, engelli kişilerin özgürlükleri, sosyal ve işle alakalı entegrasyonları ve toplum hayatına katılımları için kabul edilen tasarruflardan faydalanmalarını sağlamak için, hakkını tanıma ve bu hakka saygı

¹⁰¹ Bauer, para. 83-86; Max-Planck-Gesellschaft, para. 51, 69-75.

¹⁰² Egenberger, para. 76-77; Cresco Investigations, para. 76-78.

¹⁰³ Egenberger, para. 78.

¹⁰⁴ Egenberger, para. 79.

¹⁰⁵ Ancak literatürde sözkonusu davalarda Şart hükümlerinin, bağımsız nitelikte tek başlarına, yatay doğrudan etkisinin kabul edilmiş olduğunu reddeden eserler de mevcuttur. Bu davalarda ABAD'ın Şart hükümlerinin yeterlilik genel testini sunmadığı, temel hakların kurallardan ayrı şekilde sadece kamu otoriteleri açısından açık uçlu optimizasyon buyrukları getirdiği, ama bu buyrukların kişisel haklar yaratmadığı, üye devletlerin direktiflerin ulusal hukuk sisteminde uygulanmasını temin etmemesi durumunda, (kamu otoritelerinin hakkın korunması yükümlülüğü bağlamında) ulusal mahkemelerin gerektiğinde yerleşik ulusal içtihadı değiştirmesi veya aykırı ulusal normu sarfinazar etmesi gerekliliği yükümlülüğünün ise uyumlu yorum (yatay dolaylı etki) ilkesi gereği olduğu şeklinde argümanlar göze çarpmaktadır. LECZYKIEWICZ, Dorota: "The Judgment in *Bauer* and the Effect of the EU Charter of Fundamental Rights in Horizontal Situations", ERCL, 16(2), 2020, s. 323; BERMEJO Nuria: "Fundamental Rights and Horizontal Direct Effect Under the Charter" in Izquierdo-Sans, Cristina/Martínez-Capdevila, Carmen/Nogueira-Guastavino, Magdalena (ed.), Fundamental Rights Challenges - Horizontal Effectiveness, Rule of Law and Margin of National Appreciation, Springer, Cham 2021, s.51-74.

¹⁰⁶ Case C-36/74 *Walrave* EU:C:1974:140; Case C-43/75 *Defrenne* EU:C:1976:56; Case C-281/98 *Angonese* EU:C:2000:296; Case C-341/05 *Laval* EU:C:2007:809; Case C-438/05 *Viking* EU:C:2007:772.

¹⁰⁷ Case C-144/04 *Mangold* EU:C:2005:709; C-555/07 *Küçükdeveci* EU:C:2010:21; *Laval*; *Viking*; BAYKAL, Sanem/GÖÇMEN İlke: Avrupa Birliği Kurumsal Hukuku, Seçkin, Ankara 2016, s.562-565.

¹⁰⁸ PRECHAL, s.407.

¹⁰⁹ *Defrenne*, para. 39; *Angonese*, para. 34-36.

duyma yükümlülüğü getirdiğini, ama AB yasamasına somut tasarruf kabul etmeyi zorunlu kılmadığını belirtmektedir. Bu maddenin tam etkili olabilmesi için AB hukuku veya ulusal hukukta daha somutlaştırılmaya ihtiyacı vardır. Bu itibarla, 26. madde kendi başına kişilere ileri sürebilecekleri kişisel bir hak bahşedememektedir.¹¹⁰ Ayrıca dikey doğrudan etkisinin bile olmaması yatay doğrudan etkisinin yokluğuna delalettir.

ABAD, Şart'ın işçilerin işletmede bilgi edinme ve danışma hakkını düzenleyen 27. maddesinin işçilerin AB hukuku ve ulusal hukuk ve uygulamalarda verilen durumlarda ve koşullar altında bilgi edinme ve danışma sağlanması gerektirdiğini ifade etmiştir. Şart'ın 27. maddesinin lafzından anlaşılacağı üzere bu hükmün tam etkili olabilmesi için AB hukuku veya ulusal hukukta kendisine daha somut ifade bulması gerekmektedir. Bu itibarla, 27. maddenin lafzından veya bu hükme ilişkin Açıklamalar'dan, 2002/14 Sayılı Direktif'in 3(1). maddesinden üye devletleri muhatap alan bir işletmede personelin sayımında daha önce sayımda katılan belirgin bir sınıfı hesaba katmasını yasaklayan bir yükümlülük çıkartılamaz. Kendi başına kişilere ileri sürebilecekleri kişisel bir hak bahşetmeyen 27. maddeye uyumsuzlukta söz konusu direktife aykırı ulusal normun uygulanmamasını sağlamak için istinat edilemez. Bu hüküm, 27. maddenin söz konusu direktifin hükümleriyle birlikte düşünülmesi durumunda da değişmez, çünkü 27. maddenin direktifle birlikte ele alınması kendi başına kişilere karşı ileri sürebilecekleri bir hak bahşetmediği durumunu değiştiremez.¹¹¹ Yani direktifler, Şart'ın yatay doğrudan etkiden mahrum hükümlerine hiçbir şekilde bu etkiyi kazandıramamaktadırlar.

VII. GENEL DEĞERLENDİRME

Şart'ın yatay doğrudan etkisi için ABAD diğer hukuk kaynaklarına¹¹² ilişkin olandan nispeten farklı koşullar belirlemektedir: İstisna kabul etmez şekilde herkesi bağlayıcı; AB hukuku veya ulusal hukuk hükümleriyle somut hale getirilme ihtiyacı hissetmeyecek nitelikte koşulsuz; ve tek başlarına kişilere hak bahşeder kapasitede olmak. Ayrıca 52(5). madde tanımlamasıyla hak-ilke ayrımının doğrudan etkili olan ve olmayan hükümler ayrımına tekabül ettiği de ifade edilebilecektir. Bu itibarla hak-ilke ayrımı temelinde geliştirilen analizin bir hükmün yatay doğrudan etkisi analizi içerisinde bir unsur veya boyut olarak ele alınabileceği kanaatimizce uygundur.

Bu çerçevede, AMS'de 27. maddenin yatay doğrudan etkisinin reddinde AB hukuku ve ulusal hukuk ve uygulamalarda verilen koşullar altında ibaresini içermesi, yatay doğrudan etkisinin reddedilmesinde bir gerekçe olarak sunulmuştur.¹¹³ Ancak AB hukuku ve ulusal hukuk ve uygulamalarda verilen koşullar altında ibaresini içermek bir hükmün ilke olarak tanımlanması açısından belirleyici değildir. AB hukukuna veya ulusal hukuka ve uygulamalara referans etmek, normun ehemmiyet ve icrailiğini eksiltmese de hukuki gelenekler ve belli bir bağlamda bazı temel hakların uygulanma tarzını etkileyebilmesi anlamına da gelebilir ve dolayısıyla normun somut etkilerini azaltma veya zayıflatma anlamında ele alınmamalıdır.¹¹⁴ AB veya ulusal düzeyde uygulayıcı tasarruf gerektiren hükümlerin doğrudan etkiye sahip olmadığı iddiası çerçevesinde *Viking*'de Şart'ın 28. maddesinde de düzenlenen ve AB hukuku ile ulusal hukuk ve uygulamalara atıfta bulunan toplu gösteri hakkının doğrudan etkisinin tanındığının bu çerçevede hatırlanması gerekir.¹¹⁵ Ayrıca böyle ibare içermemesine rağmen yine de doğrudan etkili olmayan hükümler de mevcuttur.¹¹⁶ Örneğin bu ibareyi içermemelerine rağmen, 26. madde doğrudan etkili olmadığı sarahaten teyit edilmiş bir hükümdür ve 29., 37. ve 38. maddeler de doğrudan etkiye sahip görünmemektedir. Yani böyle bir ibarenin yer almaması da bir hükmün doğrudan etkili olacağına delalet etmemektedir.

Şart ve Açıklamalar terminolojisinde hak veya ilke olarak tanımlanmak açısından, bir ilke olarak tanımlanabilecek ayrımcılık yasağını düzenleyen 21. madde doğrudan etkili hak içeren hüküm olarak teyit edilmesine rağmen, bir hak olarak tanımlanabilecek işyerinde bilgi edinme ve danışma hakkını düzenleyen 27. madde doğrudan etkili olmayan bir hüküm olarak teyit edilmiştir. Bu bağlamda örneğin Hukuk Sözcüsü Villalón 27. maddede düzenlenen bilgi edinme ve danışma hakkının konu ve kimliği itibarıyla sosyal hak, ama operasyonellik açısından ise ilke mahiyetinde

¹¹⁰ Glatzel, para. 74, 77-78.

¹¹¹ AMS, para. 44-49.

¹¹² Hükmün, lafız ve amacı ışığında yeterince belirgin, açık ve şartsız olması. Case C-26/62 *Van Gend en Loos* EU:C:1963:1.

¹¹³ AMS, para. 44.

¹¹⁴ WALKILA, s.182.

¹¹⁵ *Viking*.

¹¹⁶ PRECHAL, s.407.

olduğunu vurgulayarak bir ayrıma gitmek zorunda kalmıştır.¹¹⁷ Terminolojik açıdan kadın ve erkek arasında eşitlik ilkesini düzenleyen 23. madde doğrudan etkili hak olarak görünmektedir. 37. maddede yer alan sürdürülebilir gelişme ilkesi ile 47. maddede yer alan suç ve cezalarının hukukiliği ve orantılılığı ilkesi 52(5). maddede yer alan ilke kavramına da tekabül etmemektedir. Açıklamalar'a göre yaşlıların haklarını düzenleyen 25. madde, engellilerin entegrasyonunu düzenleyen 26. madde, sağlığın korunmasını düzenleyen 35. madde, genel ekonomik çıkar hizmetlerini düzenleyen 36. madde, tüketicinin korunmasına ilişkin 38. madde ilkeye tekabül etmektedir. Ancak hak kavramının hükümde yer alması da tam belirleyici olmadığından, hükmün lafzında hak kavramının yer alması doğrudan etkililiği garanti etmemektedir. Mesela 25. madde yaşlıların haklarından bahsediyor olmasına rağmen ilke formatına daha uygunken, 26. maddede düzenlenen engellilerin hakları ve 27. maddede düzenlenen işyerinde bilgi edinme ve danışma hakkı ABAD tarafından ilke olarak teyit edilmiştir. Diğer yandan 32(1). maddede hak kavramı yer almasa da çocuk istihdamı yasağı yatay doğrudan etkiyi, yani kişisel hakkı, çağrıştırmaktadır. Bu itibarla bir hükmün hak veya ilke kavramını muhtevi olmasının yatay doğrudan etkili olup olmamasına karine teşkil edeceği iddia edilemez.

51(1) ve 52(5). maddelerde yer alan haklara saygı duyulacağına, ilkelere ise riayet edileceğine ilişkin ibareler de hükmün yatay doğrudan etkili niteliğini belirleyici görünmemektedir.

Hükümlerin belirli bir başlık altında düzenlenmeleri de bu hususta belirleyici görünmemektedir. Zira 21. madde eşitlik başlığı altında, 31. madde dayanışma başlığı altında yer almasına rağmen ikisinin de yatay doğrudan etkisi tanınmışken, 26. madde 21. maddeyle aynı eşitlik başlığı, 27. madde de 31. maddeyle aynı dayanışma başlığı altında yer almalarına rağmen ikisine de bu etki tanınmamıştır.

15., 16. ve 17. maddelerdeki gibi bazı özgürlükler Andlaşmalar'la düzenlenen ve yatay doğrudan etki tanınan ekonomik serbestilerle irtibatlıdır. ABAD'ın ekonomik serbestilere ilişkin içtihadını bu hükümlere teşmil edip etmeyeceğini ise zaman gösterecektir.

Genel itibariyle hükmün yatay doğrudan etkili olup olmadığı, yani 52(5). madde bağlamında bir hükmün ilke değil de bir hak doğurup doğurmadığının tespiti için hükmün lafzına, amacına ve doğasına bakılmalıdır. Şart'a ilişkin doğrudan etki şartlarının geleneksel olarak yerleşik içtihatla yer bulan belirgin, açık ve koşulsuz olma şartlarından mahiyet itibariyle farklı olmadığını, nihai tahlilde meselenin hükmün yargının konusu olup olamayacağını belirlenmesi¹¹⁸ olduğunu belirtmek gerekir. Bu çerçevede kesin olmamakla birlikte bazı kriterler hak-ilke ayırımına yardımcı olabilecektir: Eğer bir hükümde yararlanıcı/sahip açıkça belirlenmişse bu hüküm hakkı, AB ve üye devlete tüketicinin korunması veya sağlıklı çevre gibi bir değere saygı göstereceği veya tanıyacağı atfı varsa bu hükmün ilkeyi; kişisel bir salahiyeti veya talebi düzenleyen hükmün hakkı, genel yükümlülükler içeren hükmün ilkeyi; zorunluluk ifade eden 'shall' veya hak ibaresi içeren hükmün genelde hakkı, arzulanan amaçlar veya yükümlülükleri ifade eden hükmün ilkeyi; AB ve üye devlete matuf objektif norm olarak düzenlenen, hak veya kişisel ibarelerden imtina eden hükümlerin ilkeyi; AB hukuku ve ulusal hukuk ve uygulamalarına atfeden hükmün genelde ilkeyi, etmeyen genelde hakkı; yükümlülük sahiplerine takdir yetkisi bırakmayan hükmün hakkı, bırakanın ilkeyi; yasama ve idarenin müdahalesini gerektiren programatik hükümler içeren hükmün ilkeyi; operasyonel olması için yasama ve idare tasarrufu gerektirmeyen belirli bir kesinlik ve net yasaklar içeren hükmün hakkı; kişilerin korunmasını amaçlayan hükmün hakkı ifade ettiği düşünülebilir.¹¹⁹

Ayrıca Şart'ın 52(2). maddesinde belirtildiği gibi Şart tarafından tanınan bir hakkın Kurucu Andlaşma hükümleri tarafından belirlenen koşullarda ve sınırlarda yorumlanması ve uygulanması yükümlülüğünün, Andlaşmalar'da yer alan yükümlülükler ile Şart'ta yer alan hakların formülasyonu arasında devam eden bir bağ kurduğu iddia edilebilir.¹²⁰ Şart'ın bağlayıcılık kazanmasından önceki AB temel haklarına ilişkin yerleşik içtihat baz alındığında, Şart'ın 53. maddesi çerçevesinde de Şart'ın uygulanmasının söz konusu temel hakların AB hukuku tarafından sağlanan hak korumasına hanel getiremeyeceği hükmü bağlamında önceki içtihadın

¹¹⁷ Opinion of Advocate General Cruz Villalón, AMS, para. 45.

¹¹⁸ PESCATORE, Pierre: "The Doctrine of "Direct Effect": An Infant Disease of Community Law", European Law Review, 8, 1983, s.155.

¹¹⁹ PEERS/PRECHAL, s.1455–1522; KROMMENDIJK, s.321.

¹²⁰ HOFMANN, Herwig C. H./WARIN, Catherine: "Identifying Individual Rights in EU Law", University of Luxembourg Law Working Paper Series, Paper Number 2017-004.

Şart çerçevesinde aynı haklara ilişkin geriye götürülemezlik ilkesi çerçevesinde bir bağ içerisinde geliştirilmesi yükümlülüğü ve tam etkililiğinin sağlanması açısından, Şart'ın başka hükümlerinin de yatay doğrudan etkisinin, gerek Kurucu Andlaşma hükümleri, gerekse temel hakları oluşturan AB hukukunun genel ilkeleri çerçevesinde geliştirilen yerleşik içtihat ekseninde teyidinin beklentisi içinde olduğumuzu belirtmek isteriz. Ayrıca Şart'ın dibacesinde belirtildiği üzere Şart'ın hakları görünür kıldığı ve mevcut AB temel haklarını teyit ettiği hususiyeti nazarı dikkate alınırca bu görüşümüzün haklılığı görülebilecektir. Yani özel hukuk uyumsuzluklarında tarafların Şart'ta yer alan haklarına istinat etmeleri üzerine ulusal yargıçların buna ikna olmaları veya ulusal yargıçların resen Şart'ın önlerindeki özel hukuk uyumsuzluğuna uygulanması gerekliliğine kanaat getirmesi üzerine önkarar usulü yoluyla ABAD önüne gelecek olan havalelerde ABAD'ın, Şart'ın hukuki bağlayıcılığının 11 yıllık birikimiyle diğer bazı hükümlerinin de yatay doğrudan etkisini teyit etme ihtimali kanaatimizce yüksektir. Şart'ın bütün hükümlerinin, hak veya ilke olması fark etmeksizin, dolaylı yatay etkisi nazarı dikkate alınırca, yatay doğrudan etkili olmayan hükümlerinin de, Şart'ın uygulanma alanının kapsamı içerisinde, uygulayıcı tasarruflarla sınırlı kalmaksızın, Şart'a uyumlu yorumu yoluyla etkililiğinin sağlanacağı da gözardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

- BAILLEUX, Antoine et Emmanuelle Bribosia: “La Charte des droits fondamentaux de l’Union européenne” in van Drooghenbroeck, Sébastien/Wautelet, Patrick (ed.), *Droits Fondamentaux en Mouvement – Questions Choisies d’Actualité*, Anthemis, 2012, s.73-151.
- BAILLEUX, Antoine: “La Cour de Justice, La Charte des Droits Fondamentaux Et L’Intensité Normative des Droits Sociaux”, *TSR RDS 2014/3 284*.
- BAILLEUX, Antoine: “L’apport de la Charte des droits fondamentaux de l’Union européenne au « droit » à la santé” in Brosset, E. (ed.), *Droit européen et protection de la santé. Bilans et perspectives*, Larcier – Bruylant, Bruxelles 2015, s.115-131.
- BARKHUYSEN, Tom/LINDENBERGH, Siewert (ed.), *Constitutionalisation of Private Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2006.
- BAYKAL, Sanem/GÖÇMEN İlke: *Avrupa Birliği Kurumsal Hukuku*, Seçkin, Ankara 2016.
- BERMEJO, Nuria: “Fundamental Rights and Horizontal Direct Effect Under the Charter” in Izquierdo-Sans, Cristina/Martínez-Capdevila, Carmen/Nogueira-Guastavino, Magdalena (ed.), *Fundamental Rights Challenges - Horizontal Effectiveness, Rule of Law and Margin of National Appreciation*, Springer, Cham 2021, s.51-74.
- BERNITZ, Ulf: "The Scope of the Charter and its Impact on the Application of the ECHR: The Åkerberg Fransson Case on Ne Bis in Idem in Perspective" in de Vries, Sybe/Bernitz, Ulf/Weatherill, Stephen (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights as a Binding Instrument: Five Years Old and Growing*, Hart, Oxford, 2015, s.155-172.
- BOBEK, Michal/ADAMS-PRASSL, Jeremias (ed.): *The EU Charter of Fundamental Rights in the Member States*, Hart, Oxford 2020.
- CHEREDNYCHENKO, Olha O./REICH, Norbert: “The Constitutionalization of European Private Law: Gateways, Constraints, and Challenges”, *European Review of Private Law*, 5-2015, s.797.
- CLAPHAM, Andrew: “The Privatisation of Human Rights”, *EHRLR*, 1, 1996, s.20.
- COLLINS, Hugh: “On the (In)compatibility of Human Rights Discourse and Private Law”, *LSE Law, Society and Economy Working Papers 7/2012*, s.1.
- COLLINS, Hugh: “Private Law, Fundamental Rights, and the Rule of Law”, *W.Va. L. Rev.*, 121, 2018, Art. 4, s.1.
- DE SCHUTTER, Olivier: “Les droits fondamentaux dans l’Union européenne: une typologie de l’acquis” in Bribosia, Emmanuelle/Hennebel, Ludovic, *Classer les droits de l’homme*, Bruylant, Bruxelles, 2004, s.315-349.
- DE SCHUTTER, Olivier: “The Charter of Fundamental Rights as a Social Rights Charter”, *CRIDHO Working Paper 2018/4*.
- DICKSON, Brice: “The Horizontal Application of Human Rights Law” in Hegarty, Angela/Leonard, Siobhan (ed.), *A Human Rights: An Agenda for The 21st Century*, Cavendish, 1999, s.59-78.
- DOUGAN, Michael: “Judicial Review of Member State Action under the General Principles and the Charter: Defining the “Scope of Union Law””, *Common Market Law Review*, 52, 2015, s.1201.
- EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHTS, “Applying the Charter of Fundamental Rights of the European Union in Law and Policymaking at National Level”, 2020, Luxembourg.
- FERNANDES, Sophie Perez: “Fundamental Rights at the Crossroads of EU Constitutionalism. Decoding the Member States’ Key(s) to the Charter”, *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, 60, 2018, s.677.
- FORNASIER, Matteo: “The Impact of EU Fundamental Rights on Private Relationships: Direct or Indirect Effect?”, *European Review of Private Law*, 23, 2015, s.29.
- FRANTZIOU, Eleni: “The Horizontal Effect of the Charter of Fundamental Rights of the European Union: Rediscovering the Reasons for Horizontality”, *European Law Journal*, 21, 2015, s.657.
- FRANTZIOU, Eleni: “The Horizontal Effect of the Charter: Towards an Understanding of Horizontality as a Structural Constitutional Principle”, *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 22, 2020, s.208.
- GARDBAUM, Stephen: “The "Horizontal Effect" of Constitutional Rights”, *Michigan Law Review*, 102(3), 2003, s.387.
- GERSTENBERG, Oliver: “Fundamental Rights and Democratic Sovereignty in the EU: The Role of the Charter of Fundamental Rights of the EU (CFREU) in Regulating the European Social Market Economy”, *Yearbook of European Law*, 39, 2020, s.199.
- GROUSSOT, Xavier/PECH Laurent/PETURSSON, Gunnar Thor: “The Scope of Application of EU Fundamental Rights on Member States’ Action: In Search of Certainty in EU Adjudication”, *Eric Stein Working Paper No 1/2011*.
- HARTKAMP, Arthur/SIEBURGH Carla/DEVROE, Wouter: *Cases, Materials and Text on European Law and Private Law*, Hart, Oxford, 2017.
- HESSELINK, Martijn W: “The Horizontal Effect of Social Rights in European Contract Law” in Hesselink, M.W./Du Perron, C.E./Salomons, A.F. (ed.), *Privaatrecht tussen Autonomie en Solidariteit*, Boom Juridische Uitgevers, The Hague 2003, s.119-132.

- HESELINK, Martijn W: “The Justice Dimensions of the Relationship between Fundamental Rights and Private Law” in H. Collins (Ed.), *European Contract Law and the Charter of Fundamental Rights* Vol. 2, Intersentia, Cambridge 2017, s.167-196.
- HOFMANN, Herwig C. H./WARIN, Catherine: “Identifying Individual Rights in EU Law”, University of Luxembourg Law Working Paper Series, Paper Number 2017-004.
- JACQUÉ, Jean-Paul: “The Charter of Fundamental Rights and the Court of Justice of the European Union: A First Assessment of the Interpretation of the Charter’s Horizontal Provisions” in Rossi, L.S./Casolari, F. (ed.), *The EU after Lisbon*, Springer, 2014, s.137-160.
- KAILA, Heidi: “The Scope of Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union in the Member States” in Cardonnel, Pascal/Rosas, Allan/Wahl, Nils (ed.), *Constitutionalising the EU Judicial System: Essays in Honour of Pernilla Lindh*, London, 2012, s.291-316.
- KOUKIADAKI, Aristeia: “Application (Article 51) and Limitations (Article 52(1))” in Dorsssemont, Filip/Lörcher, Klaus/Clauwaert, Stefan/Schmitt, Mélanie, *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, Hart Publishing, Oxford, 2019, s.101-134.
- KRAHÉ, Justin Friedrich: “The Impact of Public Law Norms on Private Law Relationships”, *European Journal of Comparative Law and Governance*, (2), 2015, s.124.
- KROMMENDIJK, Jasper: “Principled Silence or Mere Silence on Principles? The Role of the EU Charter’s Principles in the Case Law of the Court of Justice”, *EuConst*, 11, 2015, s.321.
- LECZYKIEWICZ, Dorota: “Horizontal Application of the Charter of Fundamental Rights”, *European Law Review*, 38, 2013, s.479.
- LECZYKIEWICZ, Dorota: “The Judgment in Bauer and the Effect of the EU Charter of Fundamental Rights in Horizontal Situations”, *ERCL*, 16(2), 2020, s.323.
- LOCK, Tobias: “Rights and Principles in the EU Charter of Fundamental Rights”, *Common Market Law Review*, 56, 2019, s.1201.
- LOURENÇO, Luisa: “General Principles of European Union Law and the Charter of Fundamental Rights”, A Case Note on Case C-176/12 *Association De Médiation Sociale*, *European Law Reporter*, n° 11/12, November-December 2013.
- MÁDR, Petr: “Article 51 of the EU Charter of Fundamental Rights from the Perspective of the National Judge”, *Review of European Administrative Law*, 13, 2020, s.53-85.
- MAK, Chantal: “Judges in Utopia Fundamental Rights as Constitutive Elements of a European Private Legal Culture”, *Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper No. 2012-89*.
- MUIR, Elise: “The Horizontal Effects of Charter Rights Given Expression to in EU Legislation, from Mangold to Bauer”, *Review of European Administrative Law*; 12, 2019, s.185.
- PEERS, Steve/HERVEY, Tamara/KENNER, Jeff/WARD, Angela (ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, Hart, London:, 2014.
- PESCATORE, Pierre: “The Doctrine of “Direct Effect”: An Infant Disease of Community Law”, *European Law Review*, 8, 1983, s.155.
- PRECHAL, Sacha: “Horizontal Direct Effect of the Charter of Fundamental Rights of the EU”, *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, 66, 2020, s.407.
- SAFJAN, Marek: “Areas of Application of the Charter of Fundamental Rights of the European Union: Fields of Conflict?”, *EUI Working Paper LAW 2012/22*.
- SAFJAN, Marek: “The Horizontal Effect of Fundamental Rights in Private Law - On Actors, Vectors, and Factors of Influence” in Purnhagen, K./Rott, P. (ed.), *Varieties of European Economic Law and Regulation*, Springer, Switzerland 2014, s.123-152.
- SARMIENTO, Daniel: “Who’s Afraid of the Charter? The Court of Justice, National Courts and the New Framework of Fundamental Rights Protection in Europe”, *Common Market Law Review*, 50, 2013, s.1267.
- SEIFERT, Achim: “The Horizontal Effect of Social Rights of the Charter of Fundamental Rights of the EU”, *Pro Justitia* τ.3, 2020, s.1.
- SEVER, Saša: “Horizontal Effect and the Charter”, *CYELP*, 10, 2014, s.39.
- SPAVENTA, Eleanor: “The Interpretation of Article 51 of the EU Charter of Fundamental Rights: The Dilemma of Stricter or Broader Application of the Charter to National Measures”, Study for the PETI Committee, European Parliament Policy Department, Citizens’ Rights and Constitutional Affairs, 2016.
- TRIDIMAS, Takis: “The General Principles of EU Law and the Europeanisation of National Laws”, *Review of European Administrative Law*, 13, 2020, s.5.
- TRSTENJAK, Verica/WEINGERL Petra: “Slovenia” in Botman, Marleen/Langer, Jurian (ed.), *National Courts and the Enforcement of EU Law: The Pivotal Role of National Courts in the EU Legal Order*, The XXIX FIDE Congress in the Hague 2020 Congress Publications Vol 1, Eleven International Publishing, Den Haag 2020, s.443-458.
- WALKILA, Sonya: *Horizontal Effect of Fundamental Rights in EU Law*, Europa Law Publishing, Zutphen 2016.
- YOUNG, Alison L: “Mapping Horizontal Effect” in Hoffman, David (ed.), *The Impact of the UK Human Rights Act on Private Law*, CUP, Cambridge 2011, s.16-47.